

مطالعه تطبیقی چک الکترونیکی و آثار آن در نظام حقوقی ایران، انگلیس و فرانسه

مجله علمی پژوهش در علوم انسانی و تحقیقات میان رشته ای (سال پنجم)
شماره ۱۷ / پاییز ۱۳۹۸ / ص ۲۲-۱۱

مریم بیرانوند^۱، جمشید میرزایی^۲

^۱ دانشجوی دوره دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد خرم آباد

^۲ استاد دانشگاه و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلام واحد خرم آباد

نویسنده مسئول:

مریم بیرانوند

چکیده

چک الکترونیکی یکی از انواع اسناد تجاری الکترونیکی بشمار می آید. در این نوع چک، از آنجا که صدور چک های تمام الکترونیکی به وعده یا بدون محل ممکن نیست، کاهش جرایم روبه رو خواهیم شد در نتیجه در پیشگیری از جرایم و جرم زدایی اهمیت به سزایی دارند. با توجه به تصویب قانون جدید صدور چک در آذر سال ۱۳۹۷ و به تبع آن ورود دسته چک های الکترونیکی در کشور و در بین موسسات اعتباری نظیر بانک ها لازم است ساز و کارهای ناشی از صدور این نوع از چک ها مورد بررسی قرار بگیرد. با توجه به این امر که از یک سو، قانون تجارت ایران برگرفته از قانون تجارت کشور فرانسه می باشد و از سوی دیگر باتوجه به نو تأسیس بودن چک الکترونیکی در حقوق ایران و همچنین زمینه های بروز آن در کشورهای اروپایی نظیر فرانسه و انگلستان لازم است تا قواعد حقوقی حاکم بر آن به طور روشن در ایران و فرانسه و انگلستان بررسی گردد.

کلید واژگان: چک الکترونیکی، اسناد تجاری، جرم زدایی

۱- مقدمه

استفاده از ابزارهای الکترونیکی در انعقاد قراردادها، پدیده نوینی نیست؛ سالهاست که تجار با استفاده از تلفن، تلگرام و تلکس و ... قراردادهای خود را منعقد می کنند؛ اما ظهور رایانه در قرن بیستم شتابی افزون تر و ابعادی گسترده تر به این امر داده است. پس از پذیرش قانون نمونه آنسیترال در مورد تجارت الکترونیک، کمیسیون حقوق تجارت بین الملل سازمان ملل متحد تصمیم گرفت تا موضوعات مربوط به امضای الکترونیکی و مراجع گواهی را در دستور کار خود قرار دهد. این کمیسیون در ۵ جولای ۲۰۰۱، قانون نمونه آنسیترال در مورد امضاهای الکترونیکی را همراه با راهنمای اجرای قانون مورد تصویب قرارداد تا برای دولت هایی که با سیستم های اقتصادی، اجتماعی و حقوقی مختلف جهت توسعه روابط اقتصادی بین المللی اقدام می کنند؛ استفاده از امضاهای الکترونیکی را در یک روش قابل قبول تسهیل نماید، وجه مشترک بیشتر نظام های حقوقی و نیز قوانین نمونه و ارشادی که در این باره تصویب شده است مبتنی بر «نوشته» دانستن «داده پیام» و منع عدم پذیرش «داده پیام» به صرف شکل و قالب آن است.

ضمن این که قواعدی برای تضمین اصالت، صحت و در مجموع قابل اعتماد ساختن دلیل الکترونیکی تنظیم شده است. چک الکترونیکی از اسناد تجاری الکترونیکی است، که به دو صورت چک اصیل الکترونیکی و چک جایگزین الکترونیکی مورد انتقال قرار می گیرند. چک های تمام الکترونیکی اصولاً محل دار بوده و در صورت بی محل یا وعده دار بودن، سامانه از صدور آن خودداری می کند. این دسته از چکها از قواعد حقوقی خاصی برخوردار بوده و یکی از روشهای پرداخت در تجارت الکترونیک است. حتی میتوان گفت در این نوع از چکها به دلیل آنکه غالباً از صدور چک بدون محل جلوگیری بعمل می آید می تواند در پیشگیری از جرایم نیز کاربرد داشته باشد. اما آنچه مهم است وجود سازوکارهای حقوقی متفاوتی است که این نوع چک را از، شیوه صدور، ظاهر نویسی و سایر قواعد حاکم بر آن از چک کاغذی متمایز می نماید، به عنوان مثال در چک الکترونیکی فرآیند واریز و پرداخت نیازمند مواردی است از جمله اینکه باید پرداخت کننده، گیرنده و بانکها باید دارای گواهی دیجیتال و کلید دو جزئی باشند. نویسنده این نوع از چک الزاماً باید دارای نوع خاصی از امضای معتبر الکترونیکی ثبت شده باشد، امکان استناد به غیر دادن در این نوع چک تقریباً غیر ممکن به نظر می رسد و یا فروشنده ای که چک دریافت می کند میتواند از چک اسکن گرفته و آن را به حساب فرد معینی انتقال دهد، این جدای از آن است که بانک صادر کننده در زمان صدور چک الکترونیکی می تواند وجهی را به عنوان کارمزد از حساب مشتری کسر نماید، درحالی که در مورد چک کاغذی چنین نیست؛ البته این مساله فرع بر مقوله مسئولیت ناشی از صدور این نوع از چکها می باشد.

پرداختن به مسائل تجارت الکترونیک به ویژه چک الکترونیک، و اطمینان از امنیت این نوع از اسناد؛ در قراردادهای بین المللی و برقراری روابط تجاری مطمئن، امری ضروری است؛ به نحوی که می توان گفت بدون وجود اعتبار این اسناد، هیچ دعوی سرانجام ندارد. در این پژوهش تلاش می شود اعتبار و آثار حقوقی چک الکترونیکی در حقوق ایران و قوانین بین المللی و راهکارهای کشورهای نظیر فرانسه و انگلستان در خصوص اعتباردهی و پذیرش چک الکترونیک مورد بررسی قرار گیرد.

۲- مفاهیم**۲-۱- مفهوم چک**

چک سند خاصی است از اسناد تجاری که به موجب آن صادرکننده چک پولی را که نزد دیگری دارد تمام یا قسمتی را به سود خود یا ثالث مسترد می نماید. چک به معنی برگه تاریخ دار و دارای ارزش مالی است که معمولاً برای خرید در حال و پرداخت در آینده استفاده می شود صاحب چک پس از نوشتن مبلغ ریالی آن و تاریخ مورد نظر برای وصول چک را امضاء می کند در تاریخ ذکر شده (تاریخ سررسید) فردی که چک را از صادرکننده دریافت کرده است به بانک مراجعه می نماید و مقدار وجه مشخص که صادرکننده معین کرده را دریافت می کند.

۲-۲- مفهوم چک کاغذی

از تاریخ اولین چک کاغذی اطلاعات دقیقی در دست نیست. بعضی کارشناسان بر این عقیده اند که ممکن است رومی ها در حدود ۳۵۲ سال قبل از میلاد چک را ابداع کرده باشند. حتی اگر این مطلب صحیح باشد ظاهراً این ایده ها در آن زمان چندان جایگاه کاربردی نداشته اند. در کشور ما چک طبق ماده ۳۱۰ قانون تجارت، نوشته ای است که به موجب آن صادر کننده می تواند

تمام یا قسمتی از پول خود را که در نزد بانک دارد باز پس گیرد یا به شخص دیگری واگذار نماید. چک از نظر قانون تجارت از اسناد تجاری کوتاه مدت است اما با گذر زمان و تغییر نیازهای افراد جامعه ، امروزه این سند تجاری برای معاملات مدت دار استفاده می شود. چک کاغذی در ایالات متحده، حدود سال ۱۶۸۱ برای اولین بار استفاده شد. وقتی بازرگانان در بوستون زمین خود را در یک سرمایه گذاری گرو می گذاشتند، دریافتند که می توان به جای این کار چک نوشت. اولین چک کاغذی چاپی مربوط به سال ۱۷۶۳ است که از بانکداری بریتانیایی لورنس چایلدز (Lawrence Child) به جای مانده است.

۲-۳- مفهوم چک الکترونیکی

چک الکترونیکی در واقع یکی از شیوه های پرداخت الکترونیکی است، که به دو نوع چک اصیل الکترونیکی و چک جایگزین الکترونیکی تقسیم می شود: «چک اصیل الکترونیکی در واقع گونه ای از اسناد تجاری الکترونیکی بوده که با استفاده از اینترنت، به صورت تمام الکترونیکی طراحی گشته و علاوه بر دارا بودن تمام خصلت های چک کاغذی، فاقد معایب چک کاغذی بوده و در آن تمام ضرایب امنیتی حاکم بر انتقال داده ها رعایت می گردد». البته روش های اینترنتی دیگری نیز برای صدور چک وجود دارد، گرچه چک الکترونیکی به معنای واقعی کلمه نیستند، اما تحت مقررات مربوط به چک الکترونیکی قرار می گیرند؛ شیوه هایی همچون اسکن کردن و تصویر نمودن چک سنتی از این قبیل اند که از آنها به عنوان چک جایگزین الکترونیکی یاد می شود. به عبارتی چک الکترونیکی، گونه ای الکترونیکی از یک چک کاغذی است و مشتری باید در یکی از خدمات رسانی الکترونیکی حساب داشته باشد. این چک ها همان درجه ایمنی چک های کاغذی یا حتی بیشتر از آن را دارند (معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضاییه، ۱۳۸۹: ۲۶۵).

چک الکترونیکی عمدتاً خاص معاملات تاجر با تاجر (بی بی^۱) بوده و هر روز در حال گسترش است و در این زمینه می توان ایالات متحده آمریکا (بانک سرو، مارک چک، تلچک و ...) و فرانسه را نام برد.

۲-۲- پیشینه چک الکترونیکی

شیوه مدرن استفاده از چک به قرن هفدهم باز می گردد؛ یعنی زمانی که استفاده از خدمات مالی در اقتصاد داخلی انگلستان به شدت رواج پیدا کرد. البته در آن زمان برگه های چک به طور کامل دست نویس بودند تا اینکه در سال ۱۷۱۷، بانک انگلستان شروع به استفاده از نسخه هایی کرد که بخش هایی از آن ها چاپ شده بود تا از این طریق جلوی کلاهبرداری های مربوط به چک گرفته شود. در اوایل قرن نوزدهم یعنی در سال ۱۸۱۱، بانک تجارت اسکاتلند، نخستین بانکی بود که از طریق چاپ نام دارنده حساب روی چک، شروع به شخصی سازی چک ها کرد. روند شخصی سازی چک ها ادامه یافت تا جایی که در سال ۱۸۳۰، بانک انگلستان دسته چک های ۵۰، ۱۰۰ و ۲۰۰ صفحه ای را عرضه کرد که از آن زمان استفاده از دسته چک رواج یافت. در اواخر قرن نوزدهم، جایگاه چک در تجارت به جایی رسیده بود که کشورها به فکر تصویب قوانین ویژه ای مربوط به آن افتادند (Dani, 2001: 214).

در واقع پیشینه چک الکترونیکی یا چک اینترنتی، نخستین بار در موسسه علوم اطلاعات دانشگاه کالیفرنیا جنوبی توسعه و تکامل یافت. در آغاز، بانکداران نمی دانستند که چگونه چک های کاغذی را برای وصول در تاریخ سررسید، از سایر بانک ها جمع آوری کنند و برای این کار، تحصیل دارایشان را به بانک های دیگر میفرستادند و این امر علاوه بر وقت زیاد، از نظر شرایط امنیتی نیز نگران کننده بود. از این رو، چک های کاغذی که انتخاب میلیون ها نفر در جهان است، به سمت الکترونیک شدن پیش یافت و چک های الکترونیکی در پاسخ به معاملاتی که در دنیای تجارت الکترونیک به وقوع می پیوست، به وجود آمد، چرا که چک های الکترونیکی از چک های کاغذی کارآمدتر و راحت ترند. گرچه در آغاز بازرگانان در مقابل این چک های الکترونیکی مقاومت نشان میدادند، ولی بعدها با آگاهی از مزایای این چک نسبت به چک های کاغذی و همچنین از آنجا که این چک همانند چک کاغذی معمول معاملات را پوشش می داد و از قوانین چک کاغذی پیروی می کرد، به این چک روی آوردند. این چک که مبتنی بر اینترنت

^۱ - بی بی ۲ به هر معامله تجاری الکترونیکی گفته می شود که یک بنگاه یا بنگاهی دیگر، به صورت الکترونیکی معامله می کند و در این معامله از اسناد تجاری الکترونیکی استفاده می نماید

است، چک برای اولین بار در وزارت خزانه داری ایالات متحده آمریکا به کار گرفته شد. چک الکترونیکی به مفهوم پیشرفته تر آن در سال ۱۹۹۵ توسط شورای چک الکترونیکی به وجود آمد که حاصل تلاش‌های کمیته چک الکترونیکی بود (Jacob, 2009: 34).

۳- شرایط و ویژگی های چک در کشورهای اروپایی (فرانسه و انگلستان)

اکنون در بیشتر کشورهای اروپایی از چک به ندرت در معاملات بهره گرفته می شود. در کشورهای آلمان، اتریش، هلند، بلژیک و کشورهای اسکاندیناوی، دسته چک ها تقریباً به طور کامل جای خود را به بانکداری الکترونیک داده اند. در فنلاند نیز از سال ۱۹۹۳، استفاده از چک های شخصی کنار گذاشته شد. لهستان نیز از سال ۲۰۰۶ و به خاطر کاهش شدید اقبال عمومی، چک را از نظام بانکی خود حذف کرد. با این حال در کشورهایی مانند انگلستان، ایرلند و فرانسه، همچنان استفاده از چک رواج دارد زیرا بانک های این کشورها برخلاف بسیاری از دیگر کشورها، کارمزدهای زیادی را برای خدمات مربوط به چک های شخصی طلب نمی کنند. با این حال از سال ۲۰۰۱ تاکنون، فعالان اقتصادی در بریتانیا به جای استفاده از چک، بیشتر پرداخت های خود را از طریق بانکداری الکترونیک انجام می دهند. همچنین بسیاری از خرده فروشی ها در کشورهای انگلستان و فرانسه، چک مشتریان را نمی پذیرند. برای مثال شرکت شل در سال ۲۰۰۵ اعلام کرد که پمپ بنزین های این شرکت در انگلستان، دیگر چک های مشتریان را نخواهند پذیرفت؛ اقدامی که به سرعت مورد استقبال شرکت های نفتی دیگر مانند توتال و بی پی قرار گرفت و آن ها نیز پرداخت صورت حساب پمپ بنزین با چک را در جایگاه های خود ممنوع کردند. شورای پرداخت های بریتانیا نیز، پیش بینی کرده در صورتی که روند توسعه شیوه های جایگزین پرداخت پول حفظ شود، استفاده از چک را تا سال ۲۰۱۹ کنار خواهد گذاشت. با توجه به آنچه گفته شد، استفاده از چک در بسیاری از کشورهای دنیا منسوخ شده است و دیگر جایگاهی در نظام خرید و فروش این کشورها ندارد. (Wilson, 2009: 90).

از زمان تصویب کنوانسیون های ژنو، پاره ای از کشورها به آنها پیوسته اند برخی دیگر نیز قوانین داخلی خود را بر اساس این کنوانسیون ها تغییر داده اند. بعنوان مثال کشورهایی از جمله آلمان، اتریش، بلژیک، دانمارک، فنلاند و یونان را می توان نام برد. دولت فرانسه با جود عضویت در کنفرانس ژنو ۱۹۳۱، تنها در حدود پنج سال بعد یعنی به موجب قوانین ۸ آوریل سال ۱۹۳۶ و ۲۱ اکتبر همان سال اقدام به تصویب قراردادهای مزبور نمود. دولت انگلیس با اینکه در کنفرانس شرکت داشت از تصویب داخلی قراردادهای ژنو ظرف موعدهای مقرر خودداری نمود. از کنوانسیون های ژنو فقط کنوانسیون مربوط به حق تمبر را امضاء کرده است. مقررات بین المللی مطالعه تطبیقی قوانین مقررات چک دیگر کشورها در حقوق اسناد تجاری ایران تأثیر بسزایی گذاشته برای مثال، اصل غیرقابل استناد بودن ایرادات، که به موج این اصل را بط حقوقی صادرکننده با ظهورنویسان سابق و دارندگان قبلی، در مقابل دارنده با حسن نیت حاضر قابل استماع نمی باشد. در حقوق ایران قانون تجارت ماده قانونی که نشان دهنده وجود اصل غیر قابل استناد بودن ایرادات باشد، به چشم نمی خورد این در حالی است که این اصل در آثار همه حقوقدانان تجارت بیان شده مورد قبول دکتربین و رویه قضایی قرار گرفته. کنوانسیون ژنو ضمن پذیرش صریح این اصل، در ماده ۱۳ مقرر می دارد: «هرگاه چکی که هنگام صدور کامل نبوده بر خلاف توافق طرفین تکمیل شود، عدم رعایت قراردادهای طرفین در برابر دارنده قابل ایراد استناد نخواهد بود مگر آنکه چک را با سوءنیت تحصیل نموده یا هنگام تحصیل آن مرتکب تقصیر عمده شده باشد».

چک تنها سند تجاری است که در نظام حقوقی ایران از ضمانت اجرای کیفری بر خوردار می باشد برخلاف نظام حقوقی اکثر کشورهای دنیا مقررات بین المللی، برای مثال، در کشورهای آمریکا و انگلستان، هرچند استفاده از چک در میان مردم بسیار رایج است به گونه ای که حتی برای خریدهای جزئی نیز از چک استفاده می شود، لیکن جرم خاصی تحت عنوان جرم صدور چک پرداخت نشدنی مورد پیش بینی قانونگذاران این کشورها قرار نگرفته است (میرمحمدصادقی، ۱۳۸۶: ۳۳۹). قانونگذار فرانسوی با اجرای مقررات پیمان ژنو، در زمینه حقوقی، مقررات کاملی در خصوص چک دارد (صقری، ۱۳۸۷: ۳۴۷).

آنچه که در حقوق فرانسه در مورد جرم صدور چک ملاک می باشد، قصد مجرمانه اضرار خسارت می بایست احراز گردد نه به صرف صدور چک. برای مثال یکی از بند های مجازات مقرر می دارد: «هرگاه شخصی عمداً به منظور آوردن خسارت به غیر، پس از صدور چکی، مقداری یا کل موجودی حساب را به هر طریقی از حساب برداشت کند یا مان ژرداخت جه چک توسط بانک خود شود». در حقوق فرانسه سوء نیت می بایست توسط قاضی در ارکان جرم چک بلا محل احراز گردد، در حالیکه در حقوق

ایران در جرم چک بلامحل نیاز به اثبات سوء نیت ندارد فقط اثبات عنصر مادی برای احراز بزه کافی است (عرفانی، ۱۳۸۵: ۱۴۱). این در حالی است که قانون تجارت ایران از قانون فرانسه اقتباس شده است منطقی بود در این خصوص با فرانسه از مقررات یکسانی برخوردار باشیم.

۴- برقراری روش های جایگزین چک در کشورهای توسعه یافته نظیر انگلستان

به نظر می رسد که بسیاری از اقتصادهای جهان برای حل مشکلات مربوط به معاملات چکی، راهکار مشخصی را پی گرفته اند؛ از جمله توسعه زیرساخت های روش های جایگزین. تا جایی که در سال ۱۹۳۱ در پیمان ژنو، بیشتر کشورهای اروپایی و آمریکای جنوبی و همچنین کشور ژاپن توافق کردند که قوانین بین المللی یکسانی را در مورد چک به کار ببرند تا امکان استفاده از دسته چک های بین المللی را فراهم آورند. البته آمریکا و انگلستان به این پیمان نپیوستند. قرن بیستم را می توان دوران درخشش چک نامید؛ چراکه در اواخر این قرن، چک متداول ترین روش برای پرداخت بود. همچنین اوج استفاده از چک در بسیاری از کشورهای جهان به اواخر دهه ۱۹۸۰ و اوایل دهه ۱۹۹۰ باز می گردد تا اینکه توسعه بانکداری الکترونیک به رقیبی جدی برای چک تبدیل شد. از اواسط دهه ۱۹۹۰، بسیاری از کشورهای پیشرفته، قوانین چک را طوری تغییر دادند که مشتریان به سمت استفاده از بانکداری الکترونیک روی بیاورند تا از این طریق هزینه های مربوط به عملیات بانکی کاسته شود. برای مثال در سال ۲۰۰۲، سیستم یوروچک از نظام بانکی اروپا حذف شد و جای خود را به سیستمی داخلی برای کشورهای اروپایی داد. روند افول استفاده از چک در معاملات تجاری همچنان ادامه یافت؛ به گونه ای که تا سال ۲۰۱۰، بسیاری از کشورهای جهان، چک را از نظام بانکی خود حذف کردند یا اینکه مشغول برنامه ریزی برای چنین امری شدند.

۵- ویژگی های صدور چک الکترونیکی در ایران

در صورتی چک الکترونیکی میتواند از مزایای قانونی مربوط به چک بهره مند شود که دارای شرایطی باشد؛ از جمله اینکه قانونگذار باید چنین چکی را به رسمیت بشناسد. البته در کشور ما طبق قانون تجارت الکترونیک، چک الکترونیکی نیز، داده پیام محسوب شده و دارای ارزش حقوقی و قضایی است. داده پیام نیز طبق بند «الف» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی ۱۳۸۲ ایران، عبارت از هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهومی است که با وسایل الکترونیکی، نوری و یا فناوریهای جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش میشوند. بنابراین و از آنجا که اسناد الکترونیکی نیز داده پیام محسوب میشوند و ماده ۶ قانون تجارت الکترونیک نیز مقرر داشته است: هرگاه وجود یک نوشته از نظر قانون لازم باشد، داده پیام در حکم نوشته است. در نتیجه، هیچ منع قانونی در حقوق ایران راجع به صدور و دریافت و هر نوع عملیاتی که روی اسناد تجارتی الکترونیکی انجام می گیرد، وجود ندارد. و قانون مربوط در این زمینه قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲ و آیین نامه و دستورالعمل های مربوط به آن است. همچنین ماده ۱۲ این قانون که مقرر می دارد: «اسناد و ادله اثبات دعوی ممکن است به صورت داده پیام بوده و در هیچ محکمه یا اداره دولتی نمی توان بر اساس قواعد ادله موجود، ارزش اثباتی داده پیام را صرفا به دلیل شکل و قالب آن رد کرد». و سرانجام با تصویب قانون جدید صدور چک در تاریخ ۱۳ آبان ۱۳۹۷ و الزام بانک مرکزی به تمهید و تامین مقدمات گردش چک های الکترونیکی در کشور، در نظر است زیر ساخت لازم جهت صدور و تبادل چک الکترونیکی، مبتنی بر امضاء الکترونیکی فراهم و در اختیار بانک ها و مشتریان شبکه بانکی قرار گیرد. این مستند جهت معرفی سامانه چک الکترونیکی تهیه گردیده، و به تبیین دامنه خدمات سامانه مزبور می پردازد. طراحی سامانه یادشده با استفاده از آخرین استانداردها و به روش های بین المللی و با هدف ارائه راهکاری جامع و بومی مبتنی بر مدل های فرآیندی نظام بانکی کشور صورت پذیرفته است. رویکرد اصلی سامانه مورد بحث، به حداقل رساندن مخاطرات و کاستی های موجود در فرآیندهای چک کاغذی و ارائه روشی امن و در عین حال ساده برای مشتریان و بانک ها می باشد. بنابراین می توان اذعان کرد که چک الکترونیکی در قوانین ایران مورد پذیرش قرار گرفته است خلاصه اینکه هیچ خلأ قانونی برای اعتباربخشی به چک الکترونیکی چک به جای چک سنتی وجود ندارد. در زمینه بین الملل، تدوین قانون نمونه آنسیترال راجع به تجارت الکترونیک باعث شد که شمار زیادی از کشورها از آن پیروی کنند، به طوری که قانون معاملات الکترونیکی ۱۹۹۹ استرالیا که مدتی پس از قانون نمونه آنسیترال تصویب شد، عده ای را به این باور رسانده است که گفته اند: «قانون معاملات الکترونیکی استرالیا نیز از قانون نمونه آنسیترال راجع به تجارت الکترونیک پیروی کرده است».

با عنایت به مقررات قانون تجارت الکترونیک لایحه تجارت ۱۳۸۴ و پذیرش اسناد تجاری الکترونیکی در نظام حقوقی ایران از سوی دیگر عدم تفاوت در آثار ما بین اسناد تجاری سنتی اسناد تجاری الکترونیکی، با جرم انگاری نشدن صدور چک الکترونیک بلامحل، آیا مسئولیت جزایی چک بلامحل قانون صدور چک مصوب سال ۱۳۸۲ شامل چک الکترونیکی می‌شود؟

گرچه هدف قانونگذار این است که حتی الامکان قانون روشن و صریح باشد گاهی اوقات قانون مبهم است یا ممکن است به علت وجود پدیده جدید که ناشی از علم تکنیک و پیشرفت بشری است قانون ناقص باشد (کلانتری، ۱۳۷۵: ۲۱۸) در نتیجه هیچگاه نباید از منطق جملات کلمات قانونی تخطی نماییم. در نتیجه در مواردی که قانون صریح و روشن نیست باید آن را به نفع متهم تفسیر نمود از محکوم کردن وی خودداری شود. این نظریه در اوایل پیدایش اصل قانونی بودن جرایم مجازات ها بوسیله دانشمندانی چون بکاریا، منتسکیو و دیگران ابراز شد و مورد پذیرش قرار گرفت. این نظر مورد پذیرش حقوقدانان معاصر نیز قرار گرفته بطوری که به نظر آنان حکومت قانون برابر است با امنیت افراد این امنیت متصور نیست مگر با بقاء و دوام این حکومت. فایده بسیار مهم اسناد الکترونیک و به ویژه صدور، ارائه انتقال از طریق واسطه های الکترونیکی، جلوگیری از صدور اسناد بلامحل می باشد مثلاً می توان ترتیبی اخذ کرد که نتوان چک بدون موجودی یا کسر موجودی صادر نمود یا امکان صدور چک وعده دار در سیستم پذیرفته نشود.

با توجه به اینکه قانون تجارت الکترونیک ایران از مقررات بین المللی آنسیترال اقتباس شده در تفسیر می بایست این مقررات را در نظر داشت، نه تنها در مقررات بین المللی آنسیترال، بلکه در هیچ یک از مقررات بین المللی در خصوص اسناد تجاری ضمانت اجرایی مسئولیت جزایی بر خوردار نیست منطقی می باشد که برای چک الکترونیکی بلامحل مسئولیت جزایی وجود نداشته باشد.

۶- چک جایگزین الکترونیکی

چک جایگزین الکترونیکی، عبارت از چکی سنتی یا کاغذی است که با استفاده از ابزارهای الکترونیکی مورد صدور و قبول قرار میگیرد. یکی از موارد پرکاربرد تبدیل چک سنتی یا چک جایگزین الکترونیکی زمانی است که شخصی هنگام خرید از فروشگاه، به جای پول نقد، به فروشنده چک کاغذی می دهد در این صورت مسئول صندوق یا فروشنده، چک را از طریق یک سیستم الکترونیکی مورد پردازش قرار داده و اطلاعات بانکی و مبلغ چک را دریافت و ذخیره میکند سپس به محض پردازش سند و قرار گرفتن اطلاعات آن در اختیار فروشنده، سندی به خریدار ارائه میگردد، تا واریز وجه از حساب خود به حساب فروشنده را امضاء و تایید کند (ابراهیمی و مهدیه، ۱۳۸۵: ۱۷۶). تبدیل چک الکترونیکی ممکن است نیم ساعت به طول انجامد، ولی مراجعه به بانک و وصول وجه به زمان زیادی نیاز دارد. افزون بر این، از پس مراجعه فروشنده به بانک ممکن است پولی در حساب خریدار نبوده و چک به صورت بی محل صادر شده باشد که فرآیند پیگیری آن دشوار و زمانبر می باشد است، ولی هنگام استفاده از چک جایگزین الکترونیکی، در صورتی که مبلغ مندرج در چک در حساب صادرکننده وجود نداشته باشد، فروشنده می تواند از قبول آن خودداری کند؛ زیرا در هنگام تبدیل، مبلغ چک در سیستم الکترونیکی مورد پردازش قرار گرفته و نشان می دهد که آیا چنین مبلغی در حساب خریدار وجود دارد یا خیر عده ای متذکر شده اند پس از تبدیل، لاشه چک به خریدار برگردانده خواهد شد که از طرف فروشنده مهر شده تا برای بار دیگر قابل استفاده نباشد. به نظر می رسد تحویل لاشه چک زمانی است که خریدار به فروشگاه مراجعه نموده و چکی را ارائه میدهد؛ زیرا پس دادن چک اسکن شده بی معنا است، چرا که فروشنده با همان چک نمی تواند دوباره از بانک پولی دریافت کند ضمناً مقررات مربوط به قانون صدور چک در مورد چک های کاغذی که به چک الکترونیکی تبدیل می گردند قابل اجرا است و باید چک الکترونیکی تمام ویژگیهای چک کاغذی را که در قانون برای آن ذکر شده است، داشته باشد.

در هند و استرالیا از چک های جایگزین بسیار استفاده می شود. در ایران نیز در سال ۱۳۹۰، بانک مرکزی استفاده از چک کاغذی توسط بانک ها در پرداخت های بین بانکی را ممنوع اعلام کرد و بانک ها به استفاده از اسناد تجاری الکترونیکی و سایر شیوه های پرداخت الکترونیکی ملزم شوند. از این رو امروزه بانک های ایران از چک های جایگزین الکترونیکی استفاده می کنند (بند آ ماده ۷۴ قانون بروات استرالیا مصوب ۲۰۰۹).

۱-۶- امضای چک الکترونیکی

امضای دستی که بر روی چک‌های کاغذی نقش می‌بست، دیگر در چک‌های الکترونیکی کاربردی نداشته و چک‌های الکترونیکی با امضاهای الکترونیکی انتقال می‌یابد که در واقع عبارت از امضای ساده و مطمئن است (تقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۸۴). امروزه بیشتر کشورها اقدام به طراحی امضای دیجیتال نموده‌اند که در واقع از انواع امضای مطمئن است. عده‌ای معتقدند که اگر چک‌های الکترونیکی تاکنون از امن‌ترین روش‌های پرداخت الکترونیکی هستند به دلیل نقش امضای‌های دیجیتال است (Cleassens, 2001: 39).

ماده ۳۱۱ قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ مقرر می‌دارد: در چک باید محل و تاریخ صدور قید شده و به امضای صادرکننده برسد. بنابراین اکثریت حقوقدانان قائل به این هستند که چک صرفاً در صورت استفاده از امضا معتبر بوده و مورد حمایت قانونگذار است و در نتیجه عده‌ای از حقوق دانان معتقدند که قانونگذار صدور چک را فقط از طریق امضای صادرکننده پذیرفته است و با توجه به صراحت ماده مذکور از مهر نامی برده نشده، لذا نمی‌توان در صدور چک از مهر استفاده کرد (حسینی، ۱۳۸۷: ۳۰۶). بنابراین صدور چک فقط با امضا امکان‌پذیر است و این امضا هم لزوماً باید به صورت دست‌نویس باشد؛ یعنی امضای شخصی که به صورت مهر درآمده، نیز برای صدور چک معتبر نیست (فخاری، ۱۳۸۰: ۵۳). ولی باید گفت گرچه امضای الکترونیک از لحاظ ماهیتی در واقع نوعی مهر است، ولی از آنجا که قانونگذار امضای الکترونیک را جدای از ماهیت آن که ممکن است امضا، مهر یا هر ماهیت دیگری داشته باشد، مورد شناسایی قرار داده و آن را در ردیف امضا نشانده است، می‌توان گفت صدور چک الکترونیکی با امضای الکترونیک دارای اعتباری همانند چک کاغذی بوده و مورد حمایت قانونگذار است. در همین زمینه ماده ۷ قانون تجارت الکترونیک نیز مقرر می‌دارد: «هرگاه قانون وجود امضای لازم بداند، امضای الکترونیکی مکفی است». در نتیجه امضای الکترونیک حتی اگر در ماهیت به عنوان مهر قابل شناسایی باشد، همانند امضای دستی بوده و جایگزین امضای دستی در چک الکترونیکی است و مورد حمایت قانونگذار می‌باشد.

۲-۶- ظهورنویسی چک الکترونیکی

طبق ماده ۳۱۲ قانون تجارت، چک را میتوان به صرف امضا در ظهر به دیگری منتقل کرد. در مورد چک‌های کاغذی حقوقدانان معتقدند چنانچه چک به صورت حواله کرد، در وجه حامل، در وجه شخص معین یا به حواله کرد او صادر شده باشد، چک را می‌توان ظهرنویسی کرد، ولی هرگاه چک در وجه شخص معین صادر شده باشد، و روی آن عبارت غیرقابل انتقال یا غیرقابل ظهرنویسی قید شده باشد، در این صورت نمی‌توان آن را از طریق ظهرنویسی منتقل کرد و انتقال آن، تابع مقررات انتقال طلب مدنی است (اسکینی، ۱۳۸۷: ۲۵۲).

۱-۲-۶- ظهورنویسی چک الکترونیکی در وجه شخص معین یا به حواله کرد او

بیشتر چک‌های الکترونیکی در وجه شخص معین صادر میشوند، و با توجه به صراحت ماده ۳۱۲ قانون تجارت و عدم منع قانونگذار و به اعتقاد بیشتر حقوقدانان در صورتی که چک کاغذی در وجه شخص معین صادر شود، قابلیت ظهرنویسی و انتقال به دیگری را دارد و از آنجایی که طبق قانون تجارت الکترونیک داده پیام میتواند به جای سند کاغذی به کار رود و در نتیجه میتوان چک الکترونیکی در وجه شخص معین را ظهرنویسی کرد و به دیگری انتقال داد، البته چنانچه در چک کاغذی قید حواله کرد خط خورده باشد، عده‌ای معتقدند که دیگر نمی‌توان چک را ظهرنویسی نمود و انتقال آن تابع مقررات مدنی است (اسکینی، ۱۳۸۷: ۴۰). اما عده دیگری بر این عقیده هستند که گرچه قانون تجارت، نسبت به جواز تعیین دارنده سند به قید انحصار حکم صریحی ندارد؛ با وجود این، با توجه به اصل آزادی اراده در قراردادهای و عدم منافات این شیوه، تعیین دارنده با طبیعت اسناد تجارتي به ویژه قیاس مسئله با حکم راجع به سفته و برات در همین زمینه و تصریح مواد ۷۰۳ و ۳۱۲ و قانون تجارت در صدور سفته و برات در وجه شخص معین، مانعی در این راه وجود ندارد (کاویانی، ۱۳۸۶: ۶۷). البته تعدادی از چک‌های الکترونیکی به گونه‌ای طراحی شده‌اند که قابلیت نقل و انتقال در آن پیش‌بینی نگشته است، طرح چک الکترونیکی «اف اس تی سی» از این نوع است. ولی نمونه اروپایی آن، یعنی «ماندات» باتوجه به اینکه ظهرنویسی از ویژگی‌های ثانویه چک در شماری از کشورهای اروپایی است، به گونه‌ای طراحی شده که امکان ظهرنویسی در چک الکترونیکی وجود دارد.

۶-۲-۲- ظهورنویسی چک الکترونیکی در وجه حامل

در صورتی که چک کاغذی در وجه حامل صادر شود، انتقال آن با قبض و اقباض انجام می‌گیرد و دارنده مالک سند شناخته می‌شود و برای وصول وجه می‌تواند به امضاکننده مراجعه کند. البته چنانچه چک کاغذی در وجه حامل نوشته نشده باشد، ولی هیچ قیدی هم روی آن وجود نداشته باشد، باز هم چک در وجه حامل تلقی می‌گردد. به ندرت مشاهده می‌شود که چک‌های تمام الکترونیکی در وجه حامل صادر گردند، مگر در مواردی که فروشنده‌ای با شمار زیادی از مشتریان روبه‌رو می‌شود و چک‌ها را در وجه حامل قبول می‌کند و سپس برای دریافت وجه به بانک مربوطه ارجاع می‌دهد (شیری، ۱۳۸۷: ۱۴۷).

۷- شرایط پرداخت چک الکترونیک در نظام‌های حقوقی دنیا

امکان پذیرش چک در قالب فن‌آوری الکترونیک این بستر را فراهم خواهد آورد که دارنده آنها نه تنها می‌تواند حقوق متعلق به سند را به دیگری واگذار نماید بلکه همچنین می‌تواند برای اخذ مبلغ، آن را به صورت الکترونیکی به متعهد پرداخت و یا به کارگزار مربوطه ارائه دهد. ارائه الکترونیکی سند به خصوص در مورد چک در سیستم بانکداری نوین نقش بسیار برجسته‌ای پیدا کرده است. به عنوان نمونه، تحت سیستم بانکداری فدرال ایالات متحده آمریکا و به موجب مقررات قانون تجارت متحدالشکل این کشور، هنگامی که چکی به بانک افتتاح کننده حساب ارائه می‌شود، این بانک به جای این که این سند را به بانک پرداخت کننده انتقال دهد، اطلاعاتی از چک، خواه به شکل تصویر و یا اطلاعات دیجیتالی به بانک پرداخت کننده ارسال می‌دارد. بانک پرداخت کننده پس از دریافت این پیام الکترونیکی، اختیار تأیید و یا رد آن چک را خواهد داشت. البته اگر تصمیم به رد آن چک نماید، بانک باید افتتاح کننده حباب را از طریق پیام الکترونیکی باخبر سازد. اما اگر چک را تأیید نماید، بر طبق بخش ۳۰۱ از ماده ۴ قانون تجارت متحدالشکل آمریکا دیگر وظیفه‌ای برای انتقال الکترونیکی خبر تأیید نخواهد داشت (Mann, 1997: 989).

۸- آثار و مزایای پذیرش چک الکترونیک در نظام‌های حقوقی مختلف

با اشاره به تجارب موفق دنیا در استفاده از برگ چک‌های الکترونیکی باید گفت: «عدم محدودیت تعداد برگ چک، امکان مسدودسازی چک در اولین تخلف، عدم امکان سرقت، مدیریت اعتبار افراد متناسب با تمکن مالی، عدم امکان تغییر در برگ چک الکترونیکی، اعتبارسنجی راحت، صرفه جویی در مصرف کاغذ، اطلاع رسانی نقل و انتقالات چک به صاحب آن از جمله مهمترین مزایای استفاده از برگ چک‌های الکترونیکی است». چک الکترونیکی از جمله تجهیزات و یا همان امکانات به روز بانکی است که افراد برای انتقال پول و منابع مالی خود به حساب یا سیستم دیگر استفاده می‌کنند. در حال حاضر چک الکترونیکی همچنان آن طوری که انتظار می‌رود در ایران رواج ندارد. از سری ویژگی‌های مثبتی که چک الکترونیکی نسبت به چک‌های معمولی دارد این است که دیگر نیازی نیست تا از فرایند دریافت، انتقال و یا پرداخت وجه از طریق چک نگران باشیم. به طورکل چک‌های الکترونیکی توسط افراد خاص مورد استفاده قرار می‌گیرد و هر فرد اطلاعات شخصی درمورد این قبیل چک‌ها را مختص به خود دارد. از طرفی فرد با ارسال چک الکترونیکی به فردی دیگر، ایمیل برای هر دو طرف ارسال می‌شود و بانک آن‌ها را از فرایند انتقال آگاه می‌سازد.

چک الکترونیکی کاربردهای متنوعی دارد. یکی دیگر از این موارد استفاده و وجود گستردگی کاربرد آن در فضای اینترنت است؛ ویژگی که نمی‌توان آن را در چک‌های معمولی یا همان کاغذی مشاهده کرد. مواردی دیگر مانند فعال کردن تاریخ پرداخت، امنیت بالا و تأیید صحت فرد دریافت کننده و پرداخت کننده از دیگر ویژگی‌هایی است که دارندگان حساب در سرتاسر جهان را ملزم به استفاده از چک الکترونیکی می‌کند. ویژگی‌های متعددی درمورد چک‌های الکترونیکی وجود دارد. بهتر است با تقویت زیرساخت‌های داخلی کشور و افزایش اطلاع رسانی در این زمینه مردم را نسبت به استفاده از چک الکترونیک ترغیب سازند.

در عین حال اما برگ چک الکترونیکی معایبی نیز دارد. وابستگی صدور به وجود اینترنت بزرگترین مشکل این برگ‌ها است. چراکه برای صدور برگ چک الکترونیکی باید حتماً صاحب چک به صورت بر خط عملیات صدور را انجام دهد و این امر باعث می‌شود تا به راحتی برگ چک کاغذی در فروشگاه‌ها و امثالهم، نتوان اقدام به صدور چک کرد.

دیگر مزایای چک الکترونیکی:

۱. امنیت: جعل ناپذیری ابزار پرداخت

۲. قابلیت اطمینان: قابلیت دسترسی سیستم
۳. مقیاس پذیری: قابلیت تغییر اندازه سیستم بدون افت کارایی
۴. اعتماد: درجهٔ اختفای پول و اطلاعات افراد در سیستم
۵. قابلیت تبدیل: قابلیت تبدیل ارزها و مکانیزمهای متفاوت پرداخت
۶. کارایی: توانایی انجام پرداختهای خرد بدون افت کارایی
۷. سادگی استفاده: سادگی خرید و انجام خودکار مکانیزم پرداخت بدون ورود به جزئیات پیچیده
۸. نوع مجوز: انجام پرداخت با/ بدون اتصال بلادرنگ با مرجع مرکزی
۹. قابلیت انتقال: پرداخت بدون دخالت شخص ثالث (بانک)
۱۰. کاربست پذیری: سطح بکارگیری ابزار پرداخت
۱۱. سازگاری: براساس استانداردهای باز و بدون وابستگی به سازمانی خاص از این میان نیز، ویژگی‌هایی که مستقیماً توسط کاربر قابل شهود است، امنیت، قابلیت اطمینان، اعتماد، قابلیت تبدیل، کارایی، سادگی استفاده، قابلیت انتقال و کاربست پذیری پذیرفته می‌شوند. به دلیل اینکه افراد میتوانند به سادگی نسخه‌های جدیدی از داده‌ها را در کامپیوتر خود تولید کنند، بدون دخالت شخص ثالث برای تصدیق در ضمن فرایند پرداخت، اجتناب از پرداخت وجوه جعلی، غیرممکن می‌شود (خانی، ۱۳۸۶: ۱۴).

۹- نوآوری‌های قانون جدید صدور چک مصوب ۱۳ آبان ۱۳۹۷

تقویت نظارت بانک مرکزی بر صدور دسته چک - اولین مشکل کارکرد چک، امکان دریافت مجدد دسته چک توسط افراد بد حساب به دور از نظارت موثر بانک مرکزی است. در حال حاضر، این گروه از افراد علی‌رغم وجود سابقه چک برگشتی در کارنامه شان با مراجعه به برخی بانک‌ها به راحتی می‌توانند دسته چک جدید دریافت کنند. در طرح اصلاح قانون چک، اختیار صدور دسته چک به بانک مرکزی سپرده شده است. بانک مرکزی سامانه‌ای به نام صیاد راه اندازی کرده است. این سامانه در با بررسی وضعیت متقاضی دسته چک برای وی میزان مشخصی اعتبار تعیین می‌کند بعلاوه اینکه بر روی هر برگ چک کد یکتایی اختصاص می‌دهد.

فراهم شدن بررسی وضعیت اعتباری صادرکننده چک - کد مذکور در معاملات اقتصادی به گیرنده چک این امکان را می‌دهد که قبل از پذیرش چک با یک پیامک به سامانه بانک مرکزی از وضعیت اعتباری صاحب حساب اطلاع یابد. برطبق مفاد طرح، مواردی همچون سقف اعتبار، سوابق چک برگشتی و تعهدات تسویه نشده صادرکننده چک در اختیار گیرنده قرار خواهد گرفت.

با ارائه موارد فوق به گیرنده چک، میان طرفین معامله تقارن اطلاعات برقرار شده و امکان تصمیم‌گیری صحیح در مورد انجام معامله برای گیرنده چک فراهم می‌شود و پس از توافق برای انجام مبادله، صادرکننده چک می‌بایست کد «یکتا» برگ چک را با یک پیامک به سامانه «صیاد» ارسال می‌کند.

پیشگیری از وقوع جرائم جعل و سرقت چک - ثبت چک در سامانه اثرات مثبت متعددی بر کارکرد چک دارد از جمله اینکه امکان جعل و سرقت چک از بین رفته و در مواردی که چک ناپدید یا از بین می‌رود، با توجه به اینکه مالکیت چک در سامانه به ثبت رسیده است امکان وصول چک برای دارنده آن ممکن است. از طرفی در مواردی که صاحب حساب بدون توجه به شرایط اقتصادی خود اقدام به صدور چک‌های بلامحل می‌کند با ثبت اولین چک برگشتی در سامانه، حساب جاری وی در سامانه قفل شده و صادرکننده دیگر نمی‌تواند چک‌هایی صادر کند که به صورت دومینویی برگشت می‌خورند.

ایجاد هزینه چک برگشتی برای صادرکننده آن منطبق بر نظام اعتبار محور - ایده دیگر طرح اصلاح قانون چک مربوط به مشکل هزینه پایین صدور چک برگشتی برای صاحب حساب است. در وضعیت فعلی به دلیل کارکرد معامله نسبی چک، جنبه کیفری صدور چک برگشتی کم‌رنگ شده است و بیشتر پرونده‌های چک برگشتی در مسیر دادگاه‌های حقوقی پیگیری می‌شود.

در طرح مذکور با بکارگیری تجربیات جهانی بر مبنای نظام اعتبار محور تدوین است و در صورتی که اولین چک صادرکننده برگشت داده شود کلیه حسابهای بانکی به میزان مبلغ چک مسدود شده و وی از برخی امکانات اعتباری از جمله، دریافت

تسهیلات بانکی، اسناد اعتباری ریالی و ارزی محروم می شود و این محدودیت تا زمان تعیین تکلیف برگ چک برگشتی برقرار خواهد بود.

رفع مشکل اطاله دادرسی پرونده های چک برگشتی - در طرح اصلاح قانون چک در مورد مشکلات نظام قضایی چک برگشتی از جمله مسئله اطاله دادرسی پرونده ها نیز نوآوری هایی جهت رفع آنها اندیشیده شده است. بر این اساس، در صورتی که پرونده چک برگشتی در دادگاه حقوقی تشکیل شود قاضی پس بررسی وجود شرایط استاندارد در لاشه چک بدون رسیدگی قضایی اجراییه صادر می کند و صادرکننده چک موظف است ظرف مدت ۱۰ روز طلب دارنده چک را پرداخت نماید در غیر این صورت حکم اجرا خواهد شد.

نتیجه

در عصر فناوری و تجارت الکترونیک، اسناد تجارتي الکترونيکی جایگزین مناسبی برای اسناد سنتی شده اند. چک‌های الکترونيکی از نمونه‌های موفق اسناد تجارتي الکترونيکی هستند. چک‌های الکترونيکی که به دو گونه چک جایگزین الکترونيکی و چک اصیل الکترونيکی قابل صدورند، هزینه‌های موجود در چک‌های کاغذی را ندارد؛ از جمله: هزینه‌های قابل توجه در بکارگیری چک‌های کاغذی، کنترل تقلب و بازبینی چک‌ها و هزینه‌های باز یافت رقم‌های برگشتی پرداخت نشده به وسیله چک. در چک‌های الکترونيکی با امضای دیجیتالی برخوردار از جفت کلید عمومی و اختصاصی، محل چک تامین شده و با صدور آن معادل مبلغ از حساب صادرکننده بلوکه می‌شود و صادرکننده تا زمانی که چک به دیگری منتقل شده و در اختیار دارنده است نمیتواند در محل آن تصرف کند که این امکان توسط سامانه الکترونيکی بانک مدیریت می‌شود. بانک‌ها علاوه بر بررسی امضای صادرکننده یا مشتری، به بررسی و تطبیق امضای دارنده نیز می‌پردازند. چک‌های الکترونيکی قابلیت ظهرونیسی داشته و شرایط ماهوی و مندرجات شکلی چک‌های کاغذی در چک‌های الکترونيکی نیز قابل تحلیل است. چنانچه چک به صورت چک الکترونيکی جایگزین به جریان افتد یا از امکان صدور آن به صورت بلامحل یا وعده دار نیز، آغاز به شیوه دیجیتالی صادر نشده باشد وجود دارد. استفاده از چک در بسیاری از کشورهای دنیا نظیر فرانسه و انگلستان منسوخ شده است و دیگر جایگاهی در نظام خرید و فروش این کشورها ندارد. امید است تا با تصویب قانون جدید صدور چک در آبان سال گذشته گامی در جهت احقاق و حفظ حقوق تجار همانند کشورهای توسعه یافته برداشته شود.

منابع:

- ۱- ابراهیمی، عبدالحمید و امید، مهدیه، تجارت الکترونیک، چاپ اول، انتشارات همای دانش، تهران، (۱۳۸۵).
- ۲- اسکینی، ربیعا، حقوق تجارت، (برات، سفته ...)، چاپ دوازدهم، انتشارات سمت، (۱۳۸۷).
- ۳- تقی زاده، فاطمه، استنادپذیری ادله الکترونیک، پایان نامه کارشناسی ارشد، پردیس قم دانشگاه تهران. (۱۳۹۰).
- ۴- حسینی، حسن، حقوق تجارت، نشر میزان، تهران، (۱۳۸۷).
- ۵- خانی، علی، تجارت الکترونیک در هزاره سوم، انتشارات جهاد، چاپ دوم، اصفهان. (۱۳۸۶).
- ۶- شیروی، عبدالحسین، بررسی تطبیقی انتقال الکترونیکی اسناد تجاری اندیشه های حقوق خصوصی، سال پنجم، شماره ۱۳، (۱۳۸۷).
- ۷- صقری، محمد، حقوق بازرگانی اسناد، چاپ پنجم، شرکت سهامی انتشار، (۱۳۸۷).
- ۸- عرفانی، محمود، حقوق تجارت بین المللی، جلد پنجم، تهران، جنگل، (۱۳۸۵).
- ۹- فخاری، امیرحسین، جزوه درسی حقوق تجارت ۳، جزوه درسی دانشگاه امام صادق، (۱۳۸۰).
- ۱۰- کاویانی، کوروش، حقوق اسناد تجاری، جلد دوم، انتشارات نسیم، تهران، (۱۳۸۶).
- ۱۱- کلانتری، کیومرث، اصل قانونی بودن جرائم و مجازات ها، بابلسر، دانشگاه مازندران، (۱۳۷۵).
- ۱۲- معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضاییه، قواعد حقوق تجارت الکترونیک، چاپ اول، نشر جنگل، (۱۳۸۹).
- ۱۳- میرمحمدصادقی، حسین، جرایم علیه اموال و مالکیت، چاپ نهم، تهران، نشر میزان، (۱۳۸۶).
- 14- Cleassens, J. et. Al, On the Security of Online Electronic Banking System, Computers and Security, (2009).
- 15- Dani, A.Rand Krishna .P.R, "An E-check Framework for Electronic Paymen Systems in the Web Based Environment", EC-Web .(2001).
- 16- Jacob Katy, Lunn Anna, Richard D. Porter, Wade Rousse, Bruce Summers, and DavidWalker, Digital Checks as Electronic Payment Orders, November 17,(2009).
- 17- Mann, Ronald J. Searching for Negotiability in Payment and Credit Systems, UCLA Law Review. (1997).
- 18- Wilson, Electronic Payments and Remote Deposits: Will Banks Move Past Products to Solutions?, Journal of Payment Strategy & System, Vol. 3, No 4, 27th july, (2009).